

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05)

ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

ZBORNİK RADOVA

VIZANTOLOŠKOG INSTITUTA
LVII

Rédacteurs

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ
BOJANA KRSMANOVIĆ

Comité de rédaction

*Stanoje Bojanin, Jean-Claude Cheynet (Paris), Evangelos Chrysos (Athènes),
Dejan Dželebdžić, Vujadin Ivanišević, Jovanka Kalić, Sergej Karpov (Moscou),
Predrag Komatina, Bojana Krsmanović, Aleksandar Loma, Ljubomir Maksimović,
Miodrag Marković, Ljubomir Milanović, Bojan Miljković, Srđan Pirivatrić,
Claudia Rapp (Vienne), Peter Schreiner (Munich), Gojko Subotić, Mirjana Živojinović*

Secrétaire de la rédaction

Predrag Komatina

BEOGRAD
2020

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LVII

Уредници

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ
БОЈАНА КРСМАНОВИЋ

Редакциони одбор

*Стијаноје Бојанин, Мирјана Живојиновић, Вујадин Иванишевић, Јованка Калић,
Сергеј Карпов (Москва), Предрај Комаћина, Бојана Крсмановић, Александар Лома,
Љубомир Максимовић, Миодрај Марковић, Љубомир Милановић, Бојан Миљковић,
Срђан Пиривајирић, Клаудија Рај (Беч), Гојко Субојић, Еванџелос Хрисос (Атина),
Дејан Целебџић, Жан-Клод Шене (Париз), Пејтер Шрајнер (Минхен)*

Секретар редакције
Предрај Комаћина

БЕОГРАД
2020

ИВАНА КОМАТИНА
Историјски институт Београд
ivana.komatina@iib.ac.rs

НЕКИ ПРИМЕРИ ИЗДАЈЕ У СРБИЈИ XIII ВЕКА

У раду се посматрају примери издаје, односно невере у Србији XIII века. Ради ближег упознавања са друштвеним контекстом средњовековне Србије, аутор показује како се тај поступак санкционисао путем обичајног права будући да се у српском средњовековном писаном праву казне за такве преступе јављају тек од XIV века..

Кључне речи: издаја, велики кнез Вукан, кнез Ђорђе, жупан Радослав, Дукља, Хум

The paper observes examples of treason, that is, infidelity in the 13th-century Serbia. The author intends to show how this procedure was sanctioned by common law, since the punishments for such crimes appeared in the Serbian medieval written law only from the 14th century, all that with the aim of getting to know as closely as possible the social context of medieval Serbia.

Keywords: treason, grand prince Vukan, prince George, župan Radoslav, Dioclea, Hum

Средњовековно друштво почива на односима владара и вазала према земљи и њима потчињеном сељаштву. У основи таквог друштвеног поретка стоји уговор по коме владар даје посед вазалу на управу, а заузврат жели верност и намеће му обавезу војне службе. Верност се обезбеђивала путем заклетве, а како власт није припадала само једном владару, него је била разједињена између неравноправних феудалних господара, створена је разграната мрежа повезаних појединаца.¹

¹ Bloch, Feudalno društvo, 148-335.

У првим вековима хришћанства ритуал заклињања је сматран паганским и неусклађеним са учењем цркве, иако је у античко време био прихваћени обичај.² Ипак, друштвени контекст је наметао потребу да и хришћанска црква прихвати установу заклетве, те је већ у Византији Јустинијановог времена забележено да су чиновници били обавезни да полагају заклетву, а извори сведоче да се та установа раширила и на Западу у раном средњем веку.³ Тако се обред заклињања почео одигравати у цркви или у њеној близини, дизањем руке, додиром мача, а ако није било светих предмета у близини, само помињање Бога или божанства значило је да ће изјава или обећање бити поштовано.⁴ Сама заклетва (lat. iuramentum, старосл. **заклѣти**) била је осигуравана путем процедуралне потврде искрености, а пратила ју је, дакле, духовна компонента.⁵ Реч *заклѣтва* у основи има старословенски глагол **клати**, **кльнѣ**, а у етимолошком смислу највероватније је у вези са глаголом *клонийи*. По свему судећи, Словени су се у време заклетве „сагињали до земље и показивали руком”,⁶ те то јасно указује да је тај обичај постојао у Срба и пре покрштавања, а задржао се у јасној форми након християнизације.⁷ Заклетва, тј. обећање несумњиво је представљало важан појам на коме је почивало средњовековно друштво, те управо због тога се њено непоштовање, неиспуњење, тј. издаја дате речи, сматрало највећим преступом, а нарочито издаја владара, односно неповредивости владарског положаја.⁸

У српским средњовековним документима заклетва, односно обећање или тврдо задата реч, најчешће се означава изразом *вера*, а израз *права вера*, *добра вера* одговара формулацији *bona fide* из вазалских заклетви писаних

² Нема сумње да су хришћанска црква и црквени оци у почетку такав ритуал одбацивали између осталог и због изузетно негативних Христових речи о заклетви, тј. о онима који се заклињу, *Сїанојевић*, 300.

³ *Сїанојевић*, Студије, 300; *Laing*, Bound by Words, 2–20.

⁴ *Laing*, Bound by Words, 27.

⁵ *Даничић*, Рјечник, 357, 447; *Сїанојевић*, Студије, 300.

⁶ *Этимологический словарь славянских языков*, X, 37–39.

⁷ Константин Порфиригенит бележи да су Бугари склопили кумство са архонтом Петром и под „заклетвом га убедили да му се са њихове стране неће никакво зло дестити”, *ВИИНЈ*, II, 54–55 (Б. Ферјанчић). Заклетва очигледно није одржана јер су српског архонта Бугари убрзо заробили. Слично се догодило и кнезу Чаславу и српским жупанима који су на превару, тачније услед непоштовања дате заклетве, заробљени од стране Бугара, *ВИИНЈ* II, 56–57 (Б. Ферјанчић). На првом сачуваном уговору српског великог жупана и Дубровчана писаним латинским језиком, велики жупан Стефан Немања и његов брат кнез Мирослав заклели су се и потписали (... **Ѣзь вели жѢпань кльнѣ се и подѣписахѣ**; **Ѣзь кнезь Мирославь кльнѣ се и подѣписахѣ**...), што је представљало потврдну поштовања уговора, *Зборник*, 48. В. и *Сїанојевић*, Студије, 299–346, о санкцији са бројним примерима из српских средњовековних исправа; *ЛССВ*, 204–205 (*Л. Ђайовић*).

⁸ *Barron*, Penalties for treason, 187; *Bellamy*, Law of treason. У свакој култури и религији издаја је кроз векове сматрана највећим грехом и најгорим чином. У хришћанству Јудина издаја Христа и његов сраман крај, *Матеј* 26:20–56, 27:3–5 свакако су били важна опомена из далеке прошлости кроз читав средњи век.

латинским језиком.⁹ У складу с тим, *невера* је израз којим се означава непоштовање заклетве односно *вере*, дакле издаја датог обећања.¹⁰ Током XII века, посебно на Западу, германска идеја краљевства је све више почивала на ауторитету владара, те се отуда и издаја почела уобличавати и у правном облику. Међутим, и током XIII века она се више посматрала као издаја поверења и речи са већом осудом у самом друштву него што ју је као правну категорију познавало законодавство. У Енглеској се, тако на пример, тек средином XIV века појавио *Велики сџајџиј издаје*, који је јасно дефинисао тај преступ у свим његовим појединостима. Казна које енглеско средњовековно право прописује за издају била је смрт, али се неретко дешавало да уз њу стоје и друге казне како би додатно нагласиле тежину престапа.¹¹ Слично је било и у Француској, где се германско наслеђе саживело са римским елементима, те се тако осликавало кроз записане правне норме јужне Француске и безброј локалних традиција на северу земље. У обе западноевропске земље јасно се разликовала издаја владара, тј. било које дело против неповредивости краљевске личности у односу на издају неког феудалног господара.¹²

Ни српско средњовековно писано право не бележи све до XIV века одредбе које се тичу издаје и казне коју она повлачи,¹³ осим што се у неким повељама краља Драгутина и краља Милутина наводи да је за *неверу* надлежан краљев суд.¹⁴ У српскословенском преводу *Синџајме Мајије Власџара* једно поглавље је насловљено „О издаји”, те се наглашава да „онај ко се уротио против царевог живота или против државе убија се, а његова имовина припада држави”.¹⁵ У *Душановом закону* се, такође, могу пронаћи одредбе које се непосредно односе на издају. Наиме, у чл. 52. наглашава се да за неверу мора да одговара онај „који

⁹ О термину *вера* и њеном основном и пренесеном значењу у средњем веку, ЛССВ, 75–77 (Р. Појовић, С. Ђирковић).

¹⁰ О термину *невера*, ЛССВ, 439 (Ђ. Ђекић). О термину *служба* као скупу обавеза које се захтевају од непосредно потчињених поданика, ЛССВ, 676–678 (Ђ. Бубало).

¹¹ *Barron, Penalties for treason*, 188–189.

¹² *Barron, Penalties for treason*, 191–192.

¹³ У исправи краља Милутина из 1300. Манастиру Светог Ђорђа код Скопља помиње се случај *невере* властелина Верихе, који се *изневерио* краљу и побегао севастократору Калојану Синадину, док се у *Свјетосџефанској хрисовуљи* истог краља наводи пример *невере* властелина Ирице, Зборник, 323, 461. *Закон Свјетог Симеона и Свјетог Саве*, нажалост, није сачуван, тј. може се реконструисати само фрагментарно, али се ни у њему, као ни у *Закону сџаром Србљем*, који је део Грачаничке повеље, ни у *Закону Србљем*, који је део Светоарханђелске хрисовуље, не могу очекивати такве одредбе будући да се ти закони односе на зависно становништво на властелинствима Манастира Студенице, Милешеве, Грачанице и Светих Арханђела код Призрена, *Блајојевић*, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 129–199; *Михаљчић*, *Закони у старим српским исправама*, 9–10; *Ивановић*, *Краљевство и друштвена елита*, 455–459, посебно нап. 34.

¹⁴ Зборник, 268, 346.

¹⁵ *Шаркић*, *Утицај византијског права*, 106–118; *Матије Властара Синтагма*, 338 (II-21); *Ивановић*, *Краљевство и друштвена елита*, 456.

је сакрешо”, тј. његова кућа има да плати само у случају да се преступник није оделио (имовински). У допунама *Законику*, чл. 192. прописује да се само за „три работе” иде пред цара, а једна од њих је невера.¹⁶ Додуше, нигде се непосредно у *Законику* не наводи која је казна прописана за неверу, те се претпоставља да је казна за неверу била толико укорењена у обичајном праву и правној пракси да се није морала посебно наглашавати у писаном облику, или пак да првобитни садржај *Душановој законика* није идентичан оном у сачуваним рукописима.¹⁷

* * *

Српско средњовековно писано право је дефинисало одредбе које се одnose на издају пред крај средњег века, али како смо рекли, то не значи да казне за тај преступ нису биле познате средњовековном човеку. Наиме, чини се да је управо чињеница да је казна за тај преступ била позната и јасна друштвеном слоју који је улазио у вазалне обавезе довела до тога да из обичајног права није задуго прешла у писано.

Српски средњовековни владари су дуго полагали заклетву верности византијском цару, коју су, као и бројне уговоре, углавном кршили, што је утицало на чињеницу да су Срби у византијским изворима представљени као вероломни народ.¹⁸ Те обавезе није био лишен ни родоначелник Немањића Стефан Немања. У последњим деценијама XII века, он се накратко изборио за независност српске државе, а његов син Стефан је прихватио краљевски венац са Запада и тим поступком уобличио српску државност и самосталност.¹⁹ Управо у време интензивног рада на стицању независности и самосталности српске државе, јавља се први забележени пример кршења вазалних заклетви, односно издаје у српском средњовековном друштву.

Стефан Немања је на сабору у Расу 1196. године предао престо свом средњем сину Стефану, заобишавши тако свог првенца Вукана. Иако је годину дана раније забележен са титулом краља Дукље, на натпису на Цркви Св. Луке у Котору,²⁰ из којег се јасно види да је још за времене Немањине владавине постао намесник у тој области, Вукан се није мирио са Немањином одлуком из 1196.

¹⁶ Посредно и чл. 140. *Законика* изриче да ће свако ко прими „човека без исправе цареве” бити кажњен као издајник, Душанов законик, 85, 104, 117; *Ивановић*, Краљевство и друштвена елита, 457.

Одузимење имовине, тј. њено расипање, била је казна за неверу и јавља се у и Душановим повељама, али се у онима које су издате *после* обзнане *Законика* увек уз формулу да се „распе и накаже” додаје „по законик”, *Бубало*, Време Душановог законика, 124–125.

¹⁷ А. Соловјев је сматрао да казна за неверу није ни постојала у *Душановом законик*у, већ да је она у потпуности регулисана у *Скраћеној синџај*и, о томе детаљније: *Бубало*, Време Душановог законика, 125, нап. 11.

¹⁸ ВИНЈ II, 57 (*Б. Ферјанчић*); ВИНЈ III, 162 (*Ј. Ферлуја*), 384–389 (*Б. Крекић*); ВИНЈ IV, 56–63, 138–139, (*Ј. Калић*).

¹⁹ *Коматић*, „И обнови своју дедовину и боље је утврди”, 37–58.

²⁰ Писци средњовековног латинитета, 160.

године.²¹ Он је због тога најкасније 1202. године отпочео борбу за великожупански престо против свог брата Стефана,²² јер очигледно није био задовољан оним што му је припало на сабору у Расу, пошто је, како Сава помиње у *Житију Св. Симеона*, Вукану том приликом додељено „довољно земље и положај „великог кнеза“.²³ Сукоб Стефана и Вукана окончан је најкасније 1205. године пошто је Стефан однео превагу у борби, те Вукан није успео да трајно заузме положај великог жупана Србије.²⁴ Међутим, тај сукоб је за последицу између осталог имао важан потез угарског краља Емерика, који је у своју краљевску титулу 1202. године додао и наслов *rex Serviae*, а чињеница да се Србија уредно наводила у титулатури угарских, односно хабзбуршких владара све до XX века сведочи о значају тог чина, будући да ни у каснијим временима није дошло до одрицања од територије која се једном нашла под влашћу угарске круне, било стварно или номинално.²⁵ Наравно, угарски краљ је такав чин прилично једноставно обавио користећи се сукобом међу завађеном браћом. Ипак, није најјасније, на основу сачуване грађе, зашто тај сукоб није имамо никакву већу последицу по самог Вукана, будући да се побунио против свог сизерена, брата Стефана, и тако прекриши своју заклетву верности.²⁶

Наиме, након успостављања мирољубивих односа међу браћом, Вукан се вратио на положај намесника у Дукљи, а са титулом краља Дукље помиње се у уговору између Котора и Дубровника из 1207, који је парафразиран у *Хроници Јунија Рестића*.²⁷ Штавише, да није кажњен никаквом оштром казном предвиђеном за издају сведочи посредно и студенички натпис из 1208/1209, у коме стоји, да је храм завршен „трудом Стефана великог жупана и брата му великог кнеза Вукана“.²⁸ У хагиографијама је сукоб међу браћом врло сумарно приказан, а тежиште је постављено на грађење идеалне слике Стефана и Саве, пре

²¹ О положају Вукана у Дукљи и суштини његове титуле *краљ Дукље и Далмације* и њеном хијерархијском положају у односу на великог жупана Србије, *Бубало*, Титуле, 79–92; *Коматићина*, Велико краљевство, 28–32; *Коматићина*, Папска политичка теорија, 44–48.

²² ИСН, I, 266–270 (*С. Ђурковић*); *Коматићина*, *Rex Serviae*, 51–65.

²³ Свети Сава, *Сабрана дела*, 158. О Вукановој титули великог кнеза, уп. *Бубало*, Титуле, 85–87. За претпоставку да Сава на том месту подразумева земљу још раније, око 1190, додељену Вукану, будући да се у Немањиној повељи Сплићанима Вукан помиње као господар Зете (Дукље), али се не наводи његова титула, уп. *Динић*, Три повеље, 69; *Коматићина*, Велико краљевство, 29, нап. 53.

²⁴ *Санојевић*, Хронологија борбе, 93–101.

²⁵ Наслов краља Србије се први пут у Емериковој пуној титулатури додаје у повељи из 1202: „... *Serviaeque rex*...“, *Fejér*, *Codex diplomaticus Hungariae*, II, 395; *Коматићина*, *Rex Serviae*, 52.

²⁶ Чак и ако као старији брат није положио вазалну заклетву верности, Вукан је свакако био обавезан неком врстом заклетве, о чему сведочи податак из Савиног *Житија Св. Симеона*, где га Стефан Немања уочи своје абдикације обавезује да се покорава Стефану и да му буде послушан, те додаје да је он „од Бога“ и од „мене“ (Немање прим. И. К.) посађен на престолу, Свети Сава, 160.

²⁷ То је уједно и последњи помен Вукана са титулом краља. Уговор се тиче међусобне помоћи и пријатељских веза између Котора и Дубровника, а начињен је 12. априла 1207, *Chronica Ragusina Junii Resti*, 74–75; *Бубало*, Титуле, 83.

²⁸ Натписи историјске садржине, 35–44.

свега у *Житију Симеоновом* од Стефана Немањића, а потом и код Доментијана и Теодосија.²⁹ Сава, савременик сукоба међу браћом, у *Житију* посвећеном оцу, које је настало непосредно након тог догађаја, о њему и не говори.³⁰ Стефан, наиме, наводи да је Немања „законски утврдио” како да живе он и његов брат уз благослов како би његов пород живео „у тишини и без метежа”.³¹ Затим додаје да је он, мислећи на брата Вукана „занемарио заповест” њиховог оца и постао „преступник”, и што је још необичније, додаје да се све то десило због његових грехова. Дакле, он не само да не осуђује брата преступника већ, чини се, кривицу проналази у себи. Наравно, хагиографски жанр обилује таквим местима, али ипак се да приметити да је Стефан поступио благонаклоно према свом брату у односу на друге непријатеље који су се окренули против њега у другој деценији XIII столећа.³² Он моли Саву да због тога што се „оскрнавила” земља „безаконјима нашим и убијена би крвљу” донесе мошти Симеонове у Србију како би се „просветило отачаство”.³³ Дакле, према *Житију*, преступник није кажњен ни од стране Стефана, нити је неко био „потакнут” да додели казну.³⁴ Можемо само претпоставити да Стефан није желео да казни брата за издају. Можда се у том Стефановом поступку може препознати *милосѣи* карактеристична за западна средњовековна друштва. Наиме, сâм владар је доносио одлуку о томе да ли ће *милосѣи* ускратити или је поново дати свом поданику, а њено губљење је повлачило казну, али не увек и губитак имовине.³⁵ Недавно је М. Ивановић изнео

²⁹ Стефан Првовенчани, 74. Доментијан, У *Житију Св. Саве* сумарно бележи сукоб међу браћом, те наводи Стефанаво обраћање Сави, где га моли да пренесе мошти њиховог оца из Свете Горе у Србију јер „оскрнавила земља наша безаконјима нашим и упадосмо у плен иноплеменика.”, не помињући ни на једном месту Вукана тј. његово незадовољство очевом одлуком као разлог тог „безаконја”, Доментијан, Житије Св. Саве, 142, 144. У *Житију Св. Симеона*, Доментијан је потпунији, те наводи да је „брат мој (Вукан прим. И. К.)” постао „законопреступник” „чинећи непријатељства” Стефану, Доментијан, Живот Св. Симеуна, 96–97; Теодосије је, чини се, најопширнији, он у *Житију Св. Саве* истиче да жели да исприча сукоб међу браћом, али се „устеже од стида”. Међутим, иако он наводи да је „ђаво” био посредник њиховој мржњи, неколико редова касније бележи да Вукан „беше непријатељ брата својега самодржца Стефана због благослова очева”, Теодосије, 78–84.

³⁰ Свети Сава, 184–186, пак не описује сукоб Стефана и Вукана. Симеонове мошти су, како он описује, пренете у Србију због „метежа” на Светој Гори који је уследио доласком Латина.

³¹ Стефан Првовенчани, 72.

³² *Комаѣина*, Историјска подлога, 119–129.

³³ Стефан Првовенчани, 72–74.

³⁴ У *Житију Симеоновом* од Стефана Првовенчаног бележи се да је Стрез, Стефанов противник, настрадао тако што је „уморен силом Светог Симеона”, као што је „страстотрпац Димитрије” пробо и „уморио злом смрћу” бугарског цара Калојана при нападу на Солун. Стефанов други противник, епирски владар Михаило I Анђео, настрадао је пошто га је сопствени слуга пробо мачем, Стефан Првовенчани, 86–88, 92; *Комаѣина*, Историјска подлога, 125–127.

³⁵ *Althoff*, (Royal) Favor, 244–246, 253. М. Ивановић је у разматрању односа краља и властеле у српском средњем веку указао на истраживања Г. Алтхофа које се односе на Западну Европу, а у вези са термином *милосѣи* и истакао да је слична пракса исказивања *милосѣи* владара након великог преступа – издаје постојала и у српској средини, за шта истиче пример кесара Хређе и Радослава Хлапена, одметника којима је издаја опроштена након што су краљу, односно цару Душану пружили извесну сатисфакцију, *Ивановић*, Краљевство и друштвена елита, 460–461.

закључак да је „примењивање казне за неверу зависило од моћи сваког појединог властелина и општих политичких околности”, а да су владари из дома Немањића временом имали све мању могућност да искажу *милосїи* по својој вољи.³⁶ Вуканов положај је, очигледно, био још увек моћан и стабилан, уз чињеницу да је био рођени брат великог жупана Стефана, и свакако уз Савино „уплитање”, *милосїи* је према њему без обзира на учињени преступ била исказана.

Вукана на положају намесника у Дукљи наслеђује син Ђорђе 1208. године, што додатно сведочи да Вукан није сносио никакве последице за свој чин против великог жупана Србије. Ђ. Бубало, разматрајући однос краља Стефана Првовенчаног и његовог најстаријег сина Радослава, њихово савладарство и Радослављев положај у Дукљи, закључује на основу сачуваних извора, пре свега одлука которског већа, да је „Стефан поставио престолонаследника Радослава за управника Дукље и да је Радослав попут стрица Вукана, понео дукљанску краљевску титулу”.³⁷ Штавише, додаје да се „од 1208. до 1242. године, нешто битно променило” како у положају Ђорђа, будући да се он титулише као краљ у једном документу из 1208. године, а 1242. године се јавља са титулом *princeps*,³⁸ тако и „у положају Дукље у држави Немањића”.³⁹

Заиста, ако узмемо у обзир *Жичке њовеље*, одлуке которских већа датиране владавином краља Радослава, и то две из 1221. и једну из 1227, помен *краља Ђорђа* у једној фалсификованој повељи краља Радослава, портрете Стефана и Радослава као и родослове и летописе, нема сумње да Ђорђе више није био управитељ Дукље након 1208. године. Поставља се питање шта се то догодило у држави Немањића те је Стефан, очигледно, Дукљу одузео Вукановим наследницима? Одговор, чини се, лежи управо тамо где се и Ђорђе помиње први и последњи пут са титулом краља, у *Заклейви верносїи краља Ђорђа млейшачком дужду* од 3. јула 1208. године.⁴⁰ Због њеног значаја, али и због невеликог обима, преносимо је у преводу са латинског језика у целини:

³⁶ Ивановић, Краљевство и друштвена елита, 462.

³⁷ Бубало, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 216. О аргументима у прилог Радослављевог управљања Дукљом, исто, 200–227.

³⁸ Ђорђе се помиње у документима из 1208. и 1242. године, *Соловјев*, Одабрани споменици српског права, № 13,15–16; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IV, 125, 149–151, 155–157. Забележен је његов помен у повељи краља Владислава Сплићанима из 1237. године, *Зборник* 143–145. У фалсификованој повељи краља Радослава Котору такође се помиње, тамо где се потврђује његово наводно даривање Превлаке Котору 1215. године, о томе детаљно *Анђиновић*, Повеља краља Радослава, 107–113; *Бубало*, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 213–214.

³⁹ Бубало, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 215.

⁴⁰ *Порчић*, *Исаиловић*, Документи, 207–208, доносе текст заклетве на латинском са разликама у тексту будући да је сачувана у два примерка и њен превод на српски језик, који се незнатно разликује у односу на наш.

„Заклетва верности краља Ђорђа. Заклињемо се на верност ми краљ Ђорђе и Владин мој брат, Станко и Петрислав моји сродници, господину Петру Зијанију, дужду Млетака, Далмације и Хрватске и господару четвртине и по целог Римског царства. И да ћемо земљу коју сада имамо и ону коју ћемо присвојити у напред држати за овог реченога господина дужда и његове наследнике.⁴¹ Осим тога, у целој нашој области коју имамо и коју ћемо имати па и и где год, личности и ствари који јесу и беху под владавином реченог господина дужда биће сигурни и безбедни од нас и наших (људи).

И ако се Димитрије не окрене на верност господину нашем дужду и ако буде желео њега да нападне господин дужд, и од овог будемо ометани, указаћемо помоћ, њега (Димитрија) ради господина дужда вољни смо да нападнемо и колико је у нашој могућности да му се супротставимо. С друге стране, пријатеље Млетака држаћемо за пријатеље; непријатеље пак Млетака ћемо држати за сопствене непријатеље. Године од рођења Господњег 1208, месеца јула индикта 11. У области славног краља Ђорђа. Ово је учињено дана трећег од почетка реченог месеца јула, у присуству Данијела, посланика господина дужда”.

Наведени акт сведочи да се Ђорђе јула 1208. године заклео млетачком дужду Петру Зијанију на верност. Земљу коју поседује, иако не прецизира њен назив Дукља, већ користи синтагму *districtus noster*, држи у име свог новог сизерена млетачког дужда, а његовим људима гарантује се неприкосновеност личности и имовине. Он је положио заклетву верности новом сизерену и тиме напустио окриље свог сизерена српског великог жупана те, како се нама чини, погазио вазалну обавезу коју је по свој прилици дуговао српском владару, тј. начинио је један од највећих престапа средњовековног друштва – издају.⁴² Но, пре но што образложимо која је казна уследила због тога, није на одмет подсетити се политичких односа на Балкану с почетка XIII века.

⁴¹ „...et quod terram qua(!) nunc habemus et illam quam nunc(?) acquiremus in antea, per eundem dominum ducem suosque successores tenebimus...”, *Порчић, Исаиловић*, Документи, 207–208, истичу да се ради о омашком поновљеном *nunc*, и то само у једном препису, док је у другом та реч, очигледно сувишна, изостављена, те наведену реченицу преводе: „и на то да ћемо земљу коју сада имамо и ону коју убудуће стекнемо држати од истог господина дужда и његових наследника.”

⁴² *Бубало*, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 215, закључује да се на основу полагања заклетве млетачком дужду стиче утисак да Ђорђе иступа самосталано, чиме посредно имплицира да су односи између српског великог жупана Стефана и његовог синовца Ђорђа нарушени, односно да је тиме сукоб између два огранка дома Немањића обновљен. *Порчић, Исаиловић*, Документи, 19–20, износе мишљење да је Ђорђе кроз полагање заклетве „покушавао да се извуче испод стричеве власти”. Супротно мишљење да је Ђорђева заклетва млетачком дужду „израз добрих односа” и да се из ње не види да је Ђорђе показивао тежњу за самосталношћу, нити окретање од великог жупана Стефана, тј. да није прекршио вазалне обавезе према великом жупану Србије, ИЦГ, II/1, 8–9; Ђук, Србија и Венеција, 14.

Наиме, након 1204. године и пада Цариграда, Млетачкој републици је требало да припадну територије у Епиру, а осим тога и „провинција Драча и Арбана, са хартуларатима Главнице и Вагениције”.⁴³ Ипак, по свој прилици, ни епирски владар Михаило, ни господар Арбана Димитрије нису били спремни на такве уступке.⁴⁴ Врховну власт Млечана признала је и Дубровачка република. Убрзо је „паниперсеваст и велики архонт” Димитрије, склопио уговор са Дубровачком општином, који је пре свега био трговачке природе.⁴⁵ Након тога је склопљен уговор о сарадњи и пријатељству између Дубровника и Котора 1207. године, о коме је успомена сачувана у *Хроници* Јунија Растића, који између осталог предвиђа држање ових градова у случају напада млетачког дужда, краља Сицилије или српског великог жупана. Тај уговор нема облик вазалске заклетве, а чињеница да га самостално склапају градови Дубровник, под врховном влашћу Млетачке републике, и Котор, под врховном влашћу српског великог жупана, не значи да су они прекршили вазалну заклетву својим сизеренима. Напротив, у уговору се јасно наводи да ће и један и други град пружити помоћ оном другом „у свим случајевима, осим ако дође до опсаде Котора од стране дужда Млетака или краља Сицилије, са којима су Дубровчани имали посебну привреженост, и осим ако дође до опсаде Дубровника од стране великог жупана Стефана или његовог брата краља Вукана, од којих су Которани имали зависност”, али ће и у тим случајевима градови тежити да помогну као посредници са својим посланствима како би допринели миру.⁴⁶ Дакле, очигледно је да се војна помоћ пружа у свим случајевима осим ако би била уперена против права њиховог сизерена, али ако до тога дође, они ће имати само мировну улогу. Нема сумње да ни Дубровник ни Котор тим споразумом нису прекршили вазалне заклетве својим сизеренима, односно да он ни на који начин није био уперен против њихових сизерена.⁴⁷

С друге стране, Ђорђе се заклиње млетачком дужду на верност и наводи да ће напасти и супротставити се Димитрију, господару Арбана, уколико се он „не окрене верности” млетачком дужду, те да ће пријатељи Млечана бити и његови пријатељи, а њихови непријатељи и његови непријатељи, при чему се као што видимо, српски велики жупан не изузима из наведене одредбе. Он је спреман да брани права свог новог сизерена и у случају да Димитрије, иначе зет тадашњег српског великог жупана Стефана Немањића и његовог дотадашњег сизерена, дође у сукоб са дуждом. Дакле, Ђорђева заклетва млетачком дужду у потпуности има другачији карактер у односу на горе поменути уговор између Которана и Дубровчана.

⁴³ *Carile*, Partitio terrarum imperii Romaniae, 219–221, 263–265; *Коматићина*, „А од Арбанаса Пилот”, 262–266; *Коматићина*, Област Вагениција, 83–100.

⁴⁴ *Коматићина*, Област Вагениција, 86–87.

⁴⁵ *Соловјев*, Непознат уговор Дубровника с арбанаским владаром, 292–293.

⁴⁶ *Chronica Ragusina Junii Resti*, 74–75.

⁴⁷ У ИЦГ II/1, 8–9, износи се супротно гледиште, те се наводи да уговор између Дубровника и Котора из 1207. године представља једну врсту вазалске заклетве.

Чињница да се Ђорђе помиње први и последњи пут као краљ у тој заклетви из јула 1208. јасно сведочи како је српски велики жупан реаговао на Ђорђево заклинање новом сизерену. Сматрамо стога да је Ђорђева издаја била повод да се Дукља коначно изузме из власти бочне стране Немањиних наследника. Чини се да је једно време Стефан Немањић непосредно њоме управљао, а да је потом препустио престолонасленику Радославу.⁴⁸ Штавише, из *Хиландарске повеље*, коју је Стефан Немањић издао манастиру Хиландару, види се да је манастиру поклонио поседе у Зетској равници и Хвосну, на територијама које су припадале његовом брату Вукану и синовцу Ђорђу.⁴⁹ Дакле, Стефан је због издаје уклонио Ђорђа са положаја краља у Дукљи и одузео му поседе од којих је неке потом даривао манастиру Хиландару. Могуће је да је Ђорђе задржао само управу у једном делу Дукље.⁵⁰

Недавно је прецизније датирана *Хиландарска повеља* Стефана Немањића у период око 1207/1208, наместо до тада општеприхваћеног датирања у 1200-1202. годину.⁵¹ Уступање поседа који се у њој набрајају манастиру Хиландару тумачи се као вид благодарења манастиру због уступања моштију манастирског ктитора Симеона Немање, те чињенице да је Стефан даривао поседе у Хвосну и Зети, дакле накадашњим Вукановим територијама, након завршетка

⁴⁸ *Бубало*, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 216, сматра да је велики жупан Стефан, а не како се у историографији обично узимало тек краљ Урош I, предузео одлучне кораке у правцу чвршћег везивања Зете за централну власт.

⁴⁹ *Бубало*, Када је Стефан Немањић издао повељу Хиландару, 236.

Тзв. *Прву хиландарску повељу* је издао велики жупан Стефан Немања 1198, и том приликом је Манастиру Хиландару поклонио девет села, један трг, два винограда, четири уљаника, једну планину и сто седамдесет Влаха и „у Зети кобиле и соли тридесет мерица”, *Хиландарска оснивачка повеља*, 55. Детаљну убикацију села и даривања начинио је *Зарковић*, Хотачка метохија, 58–62, те је јасно да се налазе у Хвосну и горњем Полимљу. За даривања кобила у Зети, *Зарковић*, нав. дело, претпоставља на основу каснијих повеља да су се налазиле у Каменици. Тзв. *Друју хиландарску повељу* издао је, како смо навели, Немањин син Стефан Немањић, и он је том приликом такође богато даривао манастир Хиландар дарујући му села: „Ђурђевић, Петровић, Крушево, Книна, Рубач, Поток, Дрстник, Гребник, Гован, Заљут и планину Добре доле, а винограда два и трг Книнац, а у Зети половину Каменице са људима”. Уз то („и по семь”) додаје и „Виден и Белчишта са Горњим Вранићима до Градишта”, Стефан Првовенчани, 10–12. Највећи део побројаних даривања налази се у Хвосну и њих је готово све недавно убицирала *М. Живојиновић*, Велики жупан Стефан Немањић, 83–87 (посебно видети мапу на стр. 96). Уз то, Стефан Немањић је приложио и посед „у Зети половину Каменице са људима”, док се, као што видимо, не јавља потврда права на кобиле и на доходак у соли, који је дат у Немањиној повељи. *Ђурковић*, Хиландарски метох у Зети, 144, сматра да је господар друге половине села Каменица вероватно био Манастир Студеница. Велики жупан затим додаје још два села са засеком у Хвосну (Виден и Белчишта са Горњим Вранићима), а како *М. Живојиновић*, нав. дело, 85–86, сматра, речи „а потом дадох” указују на то да је реч о другом прилагању великог жупана Стефана Немањића. Дакле, Стефан Немањић је такође даривао поседе у Метохији, с тим што је, за разлику од свог оца, манастиру приложио и један посед, тачније половину села Каменица, у Зети, које је припадало његовом брату Вукану, односно синовцу Ђорђу.

⁵⁰ *Бубало*, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 216, наводи да је Ђорђе након тога био господар једног дела Дукље, вероватно око Улциња.

⁵¹ *Бубало*, Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу, 233–239.

грађанског рата.⁵² Нема сумње да је Стефан желео да изрази захвалност Хиландарцима, а услед издаје синовца Ђорђа, према којем није изразио *милосиј*, за разлику од Вукана, био је у прилици да манастиру поклони одређене поседе у Зети и Хвосну. Самим тим сматрамо да се период издавања може одредити у период после јула 1208. управо захвљујући чињеници да је тада Ђорђе положио заклетву верности млетачком дужду, односно починио издају према свом законитом сизерену, великом жупану Стефану. С тим у вези би требало узети у обзир да је Стефан забележио и датум издавања исправе, а то је 29. септембар (Михољдан), те излази да је повеља могла најраније бити издата 29. септембра 1208, неколико месеци након Ђорђевог преступа. Међутим, ради прецизнијег датирања Стефанове *Хиландарске повеље*, морају се узети у обзир и друге важне појединости попут оне да Стефан у својој повељи користи епитет *свѣи* за свога оца Симеона, који Сава при састављању Студеничког типика односно *Жиѣија Симеоновој* не користи будући да ни у његовом делу нема описа објављивања Симеона Немање као новог мироточца односно као светог. Самим тим излази да је Стефанова повеља настала након завршетка Студеничког типика.⁵³ Обично се узима да је Сава саставио Студенички типик у периоду између полагања Симеонових моштију у гроб⁵⁴ и њиховог мироточења 1208/1209, будући да се 6717. година (септембар 1208–август 1209) налази на натпису који сведочи о завршетку студеничког храма,⁵⁵ а узимајући у обзир сведочанство познијег Теодосија да је из Симеоновог насликаног лика у манастиру текло миро.⁵⁶ У

⁵² *Бубало*, Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу, 239, мада аутор не искључује ни могућност да је Стефан издао повељу пошто се Вукан повукао с власти у Зети.

⁵³ Чињеница да Стефан у *Хиландарској повељи* користи епитет *свѣи*, а Сава га у *Жиѣију* не употребљава, одмах ствара недоумицу по питању предложене зависности Савиног *Жиѣија* од Стефанове *Хиландарске повеље*, односно, отворило би се ново питање о изворима Савиног *Жиѣија Св. Симеона*, за које се верује да је постанком млађе од Стефанове повеље, *Маринковић*, *Историја настанка*, 201–212. *Маринковић*, нав. дело, 202, истиче да је Сава у „своје дело уклопио свој Кратак нацрт за Немањину биографију из *Хиландарској тиѣи*ка и скоро целу *Друју хиландарску повељу*, коју је издао Стефан Првовенчани, а која са своје стране није ништа друго но преношење *Прве Хиландарске повеље*....”.

Сматрамо да изостављање епитета *свѣи*, тј. непомињање мироточења Симеонових моштију у Студенчком типичу засигрно сведочи да је он *Жиѣије Св. Симеона* саставио пре мироточења, те да се изостављање епитета *свѣи* и помена мироточења не може оправдати чињеницом да је у питању ктиторско, а не пролошко или опширно житије, *Бубало*, Када је Стефан Немањић издао повељу, 239–240. Недавно је *Шиадијер*, *Алегорија раја*, 113–125, разматрајући однос алегоријских представа Свете Горе из Савиног *Жиѣија Св. Симеона* и *Хиландарске повеље* Стефана Првовенчаног указала да Савино *Жиѣије* произлази пре из *Прве Хиландарске повеље*, а не из *Друје* (Стефанове). Дакле, чини се да питање времена и места састављања, као и извора Савиног ктиторског *Жиѣија Св. Симеона*, у науци остаје отворено.

⁵⁴ Симеонове мошти положене су у унапред „припремљен гроб” 9. фебруара 1207. године, *Максимовић*, О години преноса, 437–442; *Појовић*, Гроб светог Симеона, 153–165.

⁵⁵ *Шакоѣа*, Новооткривени натпис, 88; Натписи историјске садржине, 35–44.

⁵⁶ *Трифунковић*, О настанку списка светог Саве, 65–69; *Комајина*, Историјска подлога чуда, 114–116.

том случају Стефанова *Хиландарска повеља* би настала најраније 29. септембра 1209, будући да се ни у натпису Симеон не наводи као *свешти*,⁵⁷ дакле, протекло би нешто више од годину дана од Ђорђево издаје до првог сведочанства да је тај поступак био адекватно санкционисан. Међутим, постоји мишљење по коме је Студенички типик настао не пре 1209. будући да се у њему помиње Немањина златнопечатна повеља (Студеничка повеља), као текст исписан на зиду унутар цркве, те да се Симеоново објављивање као мироточца догодило не пре 13. фебруара 1210.⁵⁸ У том случају би Стефанова *Хиландарска повеља* настала најраније 29. септембра 1210. Заиста, чињеница да се ни у натпису из 1208/1209. Симеон не наводи као *свешти*, те да је Сава типик за Студеницу саставио по завршетку храма оставља шири временски оквир за потоње догађаје, па и за издавање *Хиландарске повеље*, из које се посредно може уочити и кажњавање Ђорђа за издају. Иако би временски оквир деловао много ужи, нама се чини да је Сава могао поменути да је Студеничка повеља на зиду манастира и ако је састављао Студенички типик одмах по доласку у Србију 1207, јер је познато да је манастир био у изградњи преко двадесет година,⁵⁹ те да су се завршетак типика и манастирских радова збили у исто време 1208/1209. У сваком случају, посматрајући политичке околности и Ђорђев поступак из јула 1208, казна је уследила убрзо, а повеља је, по свој прилици, настала 29. септембра 1209. године или пак 29. септембра наредне, 1210. године.

Стефан Немањић је управо због деловања Вукана, а затим и његовог сина Ђорђа, након свог краљевског крунисања на више места истицао да је првовенчани краљ, чиме је желео да нагласи да је он једини крунисани краљ, те да нема места за моћне обласне господаре и њихове претензије.⁶⁰ Може се рећи да је издаја Ђорђа била важан повод за развлашћивање бочних огранака династије и стављање њихових територија под непосреднију контролу великог жупана Стефана Немањића. Ипак, прилике у Приморју и даље нису биле најстабилније. Наиме, у Хумском кнежевству су господарили потомци Мирослава, Немањиног брата и Стефановог стрица.⁶¹ Према познијим дубровачким хроничарима,

⁵⁷ „Овај пресвети храм пречисте Владичице наше Богородице саздао је велеславни...велики жупан и сват цара грчког кир Алексе Стефан Немања...примивши ањеооски образ као Симеон монах. Заврши.... велеславни господин.....му велики кнез Вукан године 6717, индикта 12. И мене, који служих помените, Саву грешног”, Натписи историјске садржине, 37. О анахроном историјском подсећању на некадашње сродство Немање са некадашњим царем Алексијем III у Симеоново ктиторском житију и поменутом натпису, *Пиривајрић*, Грчки цар, 163–171.

⁵⁸ *Миљковић*, Житија Светог Саве, 128–129. О данас изгубљеној Студеничкој повељи, *Тирковић*, Студеничка повеља, 311–319.

⁵⁹ *Комајина*, Црква и држава, 185–187, 259–263.

⁶⁰ *Бубало*, Титуле, 84; *Комајина*, Велико краљевство, 27.

⁶¹ Осим Мирослављевих наследника, и Растко, Немањин син, провео је две године као кнез у Хумској земљи, пре него што ће свој животни пут наставити као монах на Св. Гори, *Живојиновић*, Историја Хиландара I, 47.

Стефан Немањић је ушао у сукоб са Мирослављевим потомцима, што је довело до поделе Хумске земље на источни и западни део.⁶² Чини се да је најмлађи син кнеза Мирослава Андреј завладао Хумском земљом у целини. На ту претпоставку указује чињеница да је самостално издао повељу о пријатељству и трговини са Дубровником између 1214. и 1235. године, а затим се укључује у борбу између Сплита и Трогира, на страни Сплита.⁶³

Средином XIII века дошло је до политичких промена на Балкану. Бугарски цар Михаило Асен је водио борбе за поседе у Македонији и Тракији са Јованом III Ватацом, који је имао снаге да васпостави некадашњи утицај Византијског царства. Неповољан положај Бугара искористили су и Угри, те су придодали до-тадашњој веома богатој титулатури и наслов *rex Bulgariae*.⁶⁴ Српски краљ Урош је, с друге стране, имао несугласице пре свега верске природе са Дубровачком републиком, пошто је Дубровачка архиепископија отпочела спор пред папом у Риму поводом својих права над недавно успостављеном Барском архиепископијом.⁶⁵ У том спору краљ Урош је штитио права цркве на његовој територији тј. Барске архиепископије. Осим спора верске природе, Урош је замерао Дубровчанима још неколицину ствари, непоштовање ранијих уговора, сарадњу са женом краља Владислава, тако да, уопштено, односи са Републиком нису били добри.⁶⁶ Због таквих околности, Дубровчани су кренули да траже савезнике у страху да ће их краљ Урош I напасти. Због тога је Република склопили уговор са босанским баном Матејом Нинославом, где се он обавезује Дубровчанима да ће им пружити помоћ у случају да зарате са српским краљем. Вероватно негде у то време хумски кнез Андреј издаје нову повељу о пријатељству и трговини са Дубровником са својим синовима Богданом и Радославом.⁶⁷ То је уједно његов

⁶² Познији дубровачки хроничари Лукаревић, Рестић и Орбини доносе причу о деловању Стефана Немањића и сређивању прилика у Хуму. Ипак, прецизније датирање тих догађаја, с обзиром на природу извора, прилично је непоуздано.

⁶³ *Порчић*, Прилог историографским портретима, 212–214, доводи у питање идентификацију Тољена, сина кнеза Мирослава, са *Тољеном хумским*, који је умро 1239. године, и упућује да о *извесном* Петру који је био господар Хума постоји неколико прворазредних извора из треће деценије XIII века, те поменути аутор, узимајући у обзир и позније изворе, доводи у сумњу да су Андреј и Петар били браћа, јер се у Андрејевом уговору са Сплитом из 1241. године не помиње ни име *Тољен* ни реч *нећак*, како је тврдио *Ковачевић*, Запон хумског кнеза Петра, 115, односно тај уговор се не може повезати са вестима Томе Архиђакона, чији спис помиње да је „извесни Тољен, нећак кнеза хумског Петра” узнемиравао Сплићане. Следећи извештај Томе Архиђакона, хумски кнез Петар се након напуштања Сплита вратио у Хум, где је и умро у зиму 1226/1227, *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia*, 188–195, 210–222.

⁶⁴ Бела IV је придодao наслов *rex Bulgariae*, али га је само повремено користио, *Érszegi, Soly-mosi, Az Árpádok királysága*, 155. У исправи краља Емерика из 1202. године, угарски краљ први пут додаје наслов *rex Bulgariae, Коматиина, Rex Serviae*, 52, нап. 10.

⁶⁵ *Коматиина*, Црква и држава, 311–334.

⁶⁶ ИСН, I, 341–348 (*С. Ђирковић*).

⁶⁷ Прву повељу је велики хумски кнез Андреј издао Дубровчанима за време управе дубровачког кнеза Јована Дандола 1214–1235, док је другу издао заједно са својим синовима жупанима

последњи помен у изворима.⁶⁸ По нашем мишљењу, то је уједно и Богданов последњи помен.⁶⁹ За разлику од Матеја Нинослава, хумски кнез у исправи обећава Дубровчанима да неће ићи на Дубровчане са њиховим „непријатељем”, али не прецизира да је у питању српски краљ, чиме он, макар формално, још увек није прекршио заклетву верности свом сизерену, српском краљу Урошу I. Како се током 1252. године интензивно радило на решавању спора између дубровачке и барске цркве, било је предвиђено да се две стране најпре сусретну пред анконским епископом, а потом да се 30. децембара сусретну пред папом као врховним ауторитетом за поменути спор.⁷⁰ Управо у време када је требало да се састану пред епископом Анконе, Дубровником се проширила вест да се краљ Урош I припрема за напад на Дубровник. Међутим, до напада није дошло, а цркве су наставиле своје припреме за предстојећу парницу пред папом.⁷¹ Краљ Урош је напао Дубровник вероватно јуна 1252, али је већ 13. августа 1252. склопио уговор о миру са Дубровчанима, којим им је поново одобрена слобода трговине.⁷² Крајем 1252. године отпочела је и парница између две цркве пред папом, а априла наредне године папа је посветио Готфрида за барског архиепископа, не улазећи, чини се, дубље у аргументе једне и друге стране.⁷³

Богданом и Радославом за време управе дубровачког кнеза Јакова Делфина (1247–1249), *Равић*, Две повеље, 9–19. За разлику од великог кнеза хумског Андреја, који у својој другој исправи обећава Дубровчанима да неће ићи на Дубровчане са њиховим „непријатељем”, бан Матеј Нинослав се, у својој повељи из марта 1249. године, обавезао да ће пружити помоћ Дубровчанима у случају да зарате са српским краљем, Зборник, 181–183, што непосредно сведочи и о лошим односима краља Уроша I и Дубровчана у том моменту. В. и Кос, Дубровачко-српски уговори, 48–53.

⁶⁸ *Анцић*, *Na rubu Zapada*, 154–159; *Порчић*, Прилог историографским портретима, 216, сматрају да је помен хумског кнеза Андреја у једном судском записнику у Трогиру из 1266, сведочанство да је још увек био у животу. Међутим, чини се да текст записника из Трогира није експлицитан по питању времена Андрејевог смрти. Наиме, спор се водио између Диминције, удовице кнеза Коломана и Драгонеге, која је била удовица њеног слуге Пулноша, са којим је добила две кћерке. Кнежева удовица је тврдила да су Пулношеве кћери заправо њене робинје, а у записнику се описује како су они у једном *йренујку* за Пулношеву животију пребегли у Хум код кнеза Андреја, који их је током сличног спора предао Диминцији, дакле и оца Пулноша, тада у животу, и његове кћери. Како се спор из 1266. године водио после Пулношеве смрти, то може да значи да су боравили у Хуму за време Андрејевог живота, 50-их година, а да се овај нови спор у Трогиру из 1266. године водио након Андрејевог смрти. Сем тога, у своју одбрану Драгонеге је тврдила да се пред кнезом Андрејем никада није водио спор о сужањском положају ње и њених кћерки, *Trogirski spomenici* 2/1, 12–13.

⁶⁹ *Порчић*, Прилог историографским портретима, 218, нап. 84, правилно је указао на то да се дубровачка вест из 1278. године односи на конаваоског жупана Богдана, а не на хумског кнеза Богдана, *Мишић*, Хумска земља, 54. Постоје претпоставке да је након великог кнеза Андреја Хумска земља поново подељена на два дела, те да су жупану Богдану припале територије источно од Неретве, а жупану Радославу узмеђу Неретве и Цетине, *Мишић*, Хумска земља, 53. Међутим, за то нема упоришта у изворима.

⁷⁰ *Комашина*, Црква и држава, 323–324.

⁷¹ „...quoniam Urosius rex Servie cum magno exercitu et multis edificis et....quinatis, ad preliandum nos et desolandum civitatem nostrum Ragusii venit, omni mora posita”, *CD IV*, 499–500; *Комашина*, Црква и држава, 324.

⁷² Зборник, 187–190; ИСН, I, 348 (С. Ђирковић); *Комашина*, Црква и држава, 326.

⁷³ *Комашина*, Црква и држава, 332.

Увиђајући због таквог поступка папе да исход парнице у коју су, несумњиво, уложили доста знања и материјалних средстава неће ићи у њихову корист, Дубровчани су се окренули новом савезу са бугарским царем Михаилом Асеном 15. јуна 1253, који је био уперен против краља Уроша, надајући се да ће он допринети заштити интереса дубровачке цркве.⁷⁴ Бугари су након склапања савеза напали Србију и том приликом су однели оснивачку повељу за Манастир Св. Петра и Павла на Лиму, чији је ктитор био хумски кнез Мирослав. Сматра се да су се након тог изненадног продора и повукли. Хумски жупан Радослав, син Андрејев, придружио се дубровачко-бугарском савезу 22. маја 1254. године. Није најјасније да ли је то уследило пре или после бугарске интервенције. За нашу тему је од кључног значаја текст заклетве хумског господара Дубровачкој републици.⁷⁵ Наиме, одмах након интитулације и заклетве, жупан Радослав истиче да је „верни клетвеник господину краљу угарском”.⁷⁶ Дакле, на почетку исправе он означава угарског краља као свог сизерена. Није најјасније због чега је Радослав признао угарског краља Бела IV за сизерена, а не на пример млетачког дужда, као неколико деценија раније Ђорђе. Чињеница је да је и Бела IV, као и његови претходници, уредно уносио и наслов *rex Serviae*,⁷⁷ али то није разлог за Радослављево ступање у вазални однос. С друге стране, постоје претпоставке да је негде у то време 1253/1254. дошло до „погодбе”, односно успостављања неке врсте вазалства између краља Беле IV и српског краља Уроша.⁷⁸ С. Станојевић сматра да је Урош услед таквих околности „приклонио главу, бар пред најјачим и најопаснијим непријатељем”, а то је Угарска, мада немамо непосредне доказе о томе да је краљ Урош у *шом њериоду* постао вазал угарског краља.⁷⁹ У сваком случају, Радослав се приклонио новом сизерену и тиме прекршио вазалне обавезе према српском краљу Урошу, односно починио је издају.

Даље се заклиње Радослав, „од данашњег дана напред, са мојом силом и с мојим људима да будем држан чинити рат краљу Урошу и његовим људима, док ваш град Дубровник у рату буде са краљем Урошем и с његовим људима”.

⁷⁴ Дубровчани су се обавезали да неће пружати уточиште краљу Урошу и да ће градове у Приморју предати свом савезнику цару Михаилу Асену, те су једни другима гарантовали личну и имовинску безбедност и слободу трговине у Дубровнику, односно у Бугарској. Посебно је занимљива за спор дубровачке и барске цркве одредба која се тиче приморских градова, наиме уколико их Михаило заузме, дубровачкој цркви ће се признати духовна власт над њима, Зборник, 199–203; *Коматинова*, Црква и држава, 323–333.

⁷⁵ Заклетва Дубровачке општине жупану Радославу није, нажалост, сачувана у оригиналу већ само у препису, а из њега се види да се Општина и дванаест дубровачких властелина заклињу хумском жупану на мир и пријатељство, уз шта се гарантују трговачке повластице и праведно суђење, Зборник, 205–206.

⁷⁶ Зборник, 207–209.

⁷⁷ *Fejér*, *Codex diplomaticus Hungariae*, IV/1, 21, 131, 194, 246, 252, 275, 308, 401; IV/2, 11, 31, 59, 95, 171, 235, 287–288, 429, 449, 485; IV/3, 9, 33, 100; IV/3, 183; V/1, 309; V/2, 248; VII/1, 260, 343, 354; *Коматинова*, *Rex Serviae*, 56.

⁷⁸ *Станојевић*, *Догађаји*, 194–195.

⁷⁹ *Станојевић*, *Догађаји*, 195; *Коматинова*, *Rex Serviae*, 57.

Такође, Радослав се обавезује да ће држати заклетву и мир „с великим господином Михаилом бугарским царем и са његовим људима” докле год буду уз Дубровник, те да никада неће нападати Дубровник ни околину с непријатељима града.⁸⁰ Дакле, жупан Радослав на самом почетку исправе истиче да српски краљ није више његов сизерен, а затим потврђује савез са Дубровчанима и бугарским царем Михаилом уперен против краља Уроша. На крају заклетве Дубровчанима се гарантује лична и имовинска безбедност, као и слобода трговине, а сви спорови између Кнежевства Хумског и Општине решаваће се по „старом закону”. На поштовање одредби уговора се поред жупана Радослава обавезала и хумска властела.⁸¹ Истог дана, 22. маја 1254. и Дубровчани се заклињу хумском жупану Радославу и гарантују да ће поштовати мир и пријатељство, слободу трговине и праведно решавање спорова „по старом закону” са Хумском кнежевином, осим у случају да је тиме на било који начин нанета повреда права њиховог сизерена млетачког дужда, односно њиховог савезника бугарског цара Михаила.⁸² Дакле, Дубровчани веома воде рачуна да не наруше на било који начин вазални однос са својим тадашњим сизереном Млетачком републиком или са Бугарском, тадашњим савезником, за разлику од жупана Радослава, који у својој заклетви, како смо видели, одмах истиче чији је „клетвеник”, те се тек након тога прикључује дубровачко-бугарском савезу.

Да је издаја краља и ступање у савез уперен против њега била у најмању руку Радослављева лоша процена политичких околности, сведочи чињеница да су Дубровчани и српски краљ већ 23. августа 1254. обновили трговачке повластице и разрешили спорна питања на обострану корист.⁸³ Све то, дакле, иде у прилог томе да се Радослав прикључио савезу у неповољном тренутку – Бугари су се вероватно до тада већ повукли, а дубровачко-барски спор добијао је свој епилог на штету Дубровчана, те су они брже-боље обновили добре обичаје са српским краљевством.

Међутим, чини се да су погрешне одлуке скупо коштале хумског жупана Радослава. Њему се губи траг у изворима, што може да укаже на то да га је краљ сурово казнио. Хумска кнежевина је дошла под непосредну власт српског краља. Штавише, краљ Урош, чини се, већ у свој заклетви кнезу Андреји Злату и Дубровачкој општини истиче да је непосредан господар свих српских земаља,

⁸⁰ „[И па] с[ъ] моимъ люди кои имамъ, и съ кои имамъ имети, вѣдѣ держанъ ѿ клетвѣѣ, и ѿ миръ съ великомъ г(оспо)д(и)номъ Михаиломъ ц(а)рѣ вѣлгарскимъ и съ своимъ людемъ како стоишь ниль градъ дѣровъчъки доколе ц(а)рѣ стои ѿ клетвѣѣ и ѿ миръ съ градъ дѣровъчъки. И ако па чѣю нѣкоже зло на ваши кѣпъци или на вашъ градъ да ви удѣ томъ вѣскорѣ дамъ веденк. Я ни па самъ жѣпанъ Радославъ, ни мои люди да не придѣмо на вашъ градъ дѣровъчъки, ни на ваше пределѣхъ съ ваше врагѣ ѿ никере врем(е)не...”, Зборник, 208–209.

⁸¹ Зборник, 209.

⁸² Зборник, 205–206.

⁸³ Зборник, 211–214, 217–218.

те наводи не случајно у интитулацији своју пуну титулатуру „краљ све Српске земље и Поморске”, док га Дубровчани у својој исправи издатој истог дана, једноставно називају „господин краљ Урош”.⁸⁴

Нема сумње да је српски краљ Хумску земљу ставио под своју непосредну власт, а у прилог томе да је оштро казнио Радослављеву издају сведочи и историја хумске епископије. Наиме, краљ Урош I је издао хумском епархијском властелинству тзв. Стонску повељу 1243–1252, а затим и тзв. Лимску повељу 1253–1263. Стонска повеља је издата да би се потврдила раније издата повеља Стефана Првовенчаног и Саве, а Лимска, како у њеном уводу стоји, да би се потврдила даривања хумског кнеза Мирослава, јер су Бугари однели његову христовуљу приликом напада 1253. или 1254. године. Међутим, у Лимској повељи се поред поседа лимског властелинства односно лимског Манастира Св. Петра и Павла набрајају и поседи целог властелинства хумске епархије и у Рашкој и у Хуму.⁸⁵ У историографији је стога с правом постављено питање како је могуће да краљ Урош располаже туђим ктиторским правом, у овом случају Мирослављевих потомака.⁸⁶ Српски краљ је могао располагати туђим властелинством само у два случаја: добровољног даривања или замене властелинства од стране ктитора и његових наследника или у случају издаје према владару.⁸⁷ Иначе, то је прва повеља за коју се бележи да је издата на сабору, што указује да се решавало и неко „важно питање”.⁸⁸ Дакле, краљ Урош је одузео сву имовину, као и ктиторско право над *лимским властелинством*, жупану Радославу након чина издаје.⁸⁹ За разлику од *Сјонске повеље*, у којој се потписује као краљ „Српских земаља и Поморских и Захумља”, у *Лимској* у потпису стоји да је самодржац

⁸⁴ Зборник, 211–214, 217–218. У потпису стоји „краљ све Рашке земље и Поморске”, *Бубало*, Територијална компонента, истиче да за време краља Уроша ишчезава *Рашка земаља* као део дводелне територијалне компоненте српске краљевске титулатуре, те да се од Урошевог времена устаљује дводелна варијанта „све Српске и Поморске земље” као територијална компонента краљевске титуле српских владара.

⁸⁵ А. Соловјев је упоређивањем поседа Лимске и Стонске повеље закључио да се ради о готово идентичним поседима, *Solovjev, Svetočanstva pravoslavnih izvora*, 73–75. Да се приметити и да се извесне разлике у поседима у две повеље највише проналазе када се анализирају поседи на Лиму, затим мање разлике у поседима у Хуму и Брскову, док су поседи који се наводе у Хвосну идентични у обе повеље. О времену издавања *Сјонске* и *Лимске* повеље, односно да је *Сјонска* издата пре *Лимске*, Зборник, 195–198, 225–231 са литературом. Аргументе у прилог тези да је *Сјонска* повеља заправо млађа од *Лимске*, *Томовић*, Из историје средњег Полимља од VII до XVII века, 28–40.

⁸⁶ *Ђоровић*, Питања о хронологији, 30; *Љубинковић*, Хумско епархиско властелинство, 99.

⁸⁷ *Марковић*, Ктитори, њихове дужности и права, 100–125; *Троицки*, Ктиторско право, 103–104, 130; *Љубинковић*, Хумско епархиско властелинство, 99. Нису сачувани документи у којима се наводи лоше управљање ктиторијом као разлог за њено одузимање, *Ивановић*, „Забрављени” ктитори, 47–72.

⁸⁸ *Ивановић*, Краљевство и друштвена елита, 479–483, доноси примере заседања сабора на којима су доношена и важна акта.

⁸⁹ *Љубинковић*, Хумско епархиско властелинство, 100, с правом је поставио питање шта је са ктиторским правом Андрејевог другог сина Богдана, који није починио издају и који је остао веран краљу Урошу, те је понудио два решења: прво, да је Андреј могао ктиторско право за лимско властелинство пренети на само једног члана породице и друго, да је велики кнез Андреј располагао

„свих Српских земаља и Поморских”, чиме јасно показује да је Хум интегрални део њему потчињених Поморских земаља.⁹⁰ Посебно је питање да ли је краљ Урош том приликом и након тог чина и седиште хумске епископије преместио из Стона у Цркву Св. Петра и Павла на Лиму.⁹¹ Радослав је за неверу кажњен најстрожом казном, исто као и неколико деценија раније Ђорђе. За разлику од Ђорђа, за кога знамо да је остао у животу након учињене *невере*, за Радослава се то на основу сачуваних извора не може рећи.

* * *

Краљ Урош је, следећи пример свог оца Стефана, решио да поморске територије стави под непосреднију владавину, а на такво поступање је код оба владара несумњиво утицала чињеница да се међу бочним гранама породице Немањића јављала нелојалност краљу и невера. Последице које су Ђорђе и Радослав претрпели због учињене невере биле су јасни примери свима који се на тај корак одлуче. Такве казне за издају су биле неопходне, јер су последице које је такав однос бочних грана могао да нанесе владару односно држави биле заправо несагледиве. Ипак, без обзира на оштре казне, издаја ће остати један од најчесталијих престапа током средњег века и омиљених мотива у књижевности. Однос средњовековног друштва према издаји и издајницима се најсликовитије може видети у *Божансјивеној комедији*, у којој Данте сразмерно одређује однос између казне и греха, а он је све већи уколико се дубље силази у пакао, у коме је последњи, девети круг, намењен издајницима. С друге стране, однос владара из дома Немањића према издаји и издајницима пред крај српског царства бивао је све повољнији у корист властеле, те је *милосји* коју је владар природно ради верне службе морао да указује властели довела до тога да владари нису могли адекватно казнити властелу за *неверу*. Самосталност коју је властела све више уживала и стицала довела је и до слома српског царства.⁹²

са два ктиторска права, Црквом Светог Петра и Павла на Лиму и Богородичином црквом у Стону, те да је међу децом и поделио ктиторско право над једном, односно другом црквом, при чему је Богдан добио право над Црквом Св. Богородице, а Радослав над Црквом Св. Петра и Павла. Међутим, како смо указали, Богданов последњи помен у изворима је из 1247–1249. године, те сматрамо да у време Радослављеве издаје он и није више био у животу, уп. нап. 68 и 69.

С тим у вези није на одмет споменути и повељу цара Душана из 1346/1347. о оснивању злетовске епископије, са седиштем у Манастиру Лесново, чији је ктитор био деспот Јован Оливер. Душан у поменутој хрисовуљи, у жељи да заштити поседе тј. имовину новоосноване епископије, назначава да ће деспот или његова деца у случају престапа бити кажњени, док ће поседи остати епископији, *Ивановић*, Краљевство и друштвена елита, 459.

⁹⁰ Иста разлика се види у интитулацији две поменуте повеље, Зборник, 196, 198, 227–231. *Бубало*, Територијална компонента, 276, наслуђује супротно, тј. да је тзв. Стонска повеља настала непосредно након сукоба са Радославом, те отуда истицање Хума. Сматрамо да је *Сјонска* повеља настала скоро деценију раније, а да је управо тзв. *Лимска* настала непосредно након сукоба 1254. године, те да је Хум, коме се до тада признавала посебност, тада дошао под непосредну краљевску власт.

⁹¹ О премештају седишта хумске епископије, *Комаџина*, Црква и држава, 298–300.

⁹² *Ивановић*, Краљевство и друштвена елита, 456.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Carile A.*, Partitio terrarum imperii Romaniae, Studi Veneziani 7 (1965) 125–305.
- Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulae (1451–1484), ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV, ed. T. Smičklas, Zagrabiae 1906.
- Fejér G.*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II, IV/1, Budae 1829.
- Trogirski spomenici* 2/1, ur. M. Barada, Zagreb 1951.
- Византијски извори за историју народа Југославије II, ур. Г. *Остројорски*, Београд 1959 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, ur. G. Ostrogorski, Beograd 1959].
- Даничић Ђ.*, Рјечник из књижевних старина српских I, Београд 1863 [*Daničić Đ.*, Rječnik iz književnih starina srpskih I, Beograd 1863].
- Доментијан, Живот Св. Симеуна и Св. Саве, изд. Ђ. *Даничић*, Београд 1865 [Domentijan, Život Sv. Simeuna i Sv. Save, izd. Đ. Daničić, Beograd 1865].
- Доментијан, Житије Св. Саве, прир. Љ. *Јухас–Георгиевска*, Т. *Јовановић*, Београд 2000 [Domentijan, Žitije Sv. Save, prir. Lj. Juhas-Georgievska, T. Jovanović, Beograd 2000].
- Душанов законик, прир. Ђ. *Бубало*, Београд 2010 [Dušanov zakonik, prir. Đ. Bubalo, Beograd 2010].
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, I (1186–1321), прир. В. *Мошин*, С. *Ђурковић*, Д. *Синдик*, Београд 2011 [Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, I (81186–1321), prir. V. Mošin, S. Ćirković, D. Sindik, Beograd 2011].
- Марковић Б.*, Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација, Београд 2007 [*Marković B.*, Justinijanov zakon. Srednjovekovna vizantijsko-srpska pravna kompilacija, Beograd 2007].
- Матија Властар Синтагма, прев. Т. *Субојић–Голубовић*, ур. К. *Чавошки*, Београд 2013 [Matija Vlastar Sintagma, prev. T. Subotić-Golubović, ur. K. Čavoški, Beograd 2013].
- Михаљчић Р.*, Закони у старим српским исправама, Београд 2006 [*Mihaljčić R.*, Zakoni u starim srpskim ispravama, Beograd 2006].
- Писци средњовековног латинитета, прир. Д. *Синдик*, Г. *Томовић*, Цетиње 1996 [Pisci srednjovekovnog latiniteta, prir. D. Sindik, G. Tomović, Cetinje 1996].
- Порчић Н.*, *Исаиловић Н.*, Документи средњовековних владара Србије и Босне у венецијанским збиркама, Београд 2019 [*Porčić N.*, *Isailović N.*, Dokumenti srednjovekovnih vladara Srbije i Bosne u venecijanskim zbirkama, Beograd 2019].
- Равић И.*, Две повеље хумског кнеза Андреја Дубровчанима, ССА 12 (2013) 9–19 [*Ravić I.*, Dve povelje humskog kneza Andreja Dubrovčanima, SSA 12 (2013) 9–19].
- Свети Сава, Сабрана дела, прир. Т. *Јовановић*, Београд 1998 [Sveti Sava, Sabrana dela, prir. T. Jovanović, Beograd 1998].
- Соловјев А.*, Непознат уговор Дубровника с арбанаским владаром из почетка XIII века, Архив за правне и друштвене науке 27 (1933) 292–298 [*Solovjev A.*, Nepoznat ugovor s arbanaskim vladarom iz početka XIII veka, Arhiv za pravne i društvene nauke 27 (1933) 292–298].
- Соловјев А.*, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926 [*Solovjev A.*, Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka), Beograd 1926].
- Стефан Првовенчани, Сабрана дела, прир. Љ. *Јухас–Георгиевска*, Т. *Јовановић*, Београд 1999 [Stefan Prvovenčani, Sabrana dela, prir. Lj. Juhas-Georgievska, T. Jovanović, Beograd 1999].
- Субојић Г.* и др., Натписи историјске садржине у зидном сликарству (XII–XIII век), I, ур. Љ. *Максимовић*, Београд 2015 [*Subotić G.*, i dr, Natpisi istorijske sadržine u zidnom slikarstvu (XII–XIII vek) I, ur. Lj. Maksimović, Beograd 2015].

- Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, edd. *O. Perić, D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney*, Budapest – New York 2006.
- Теодосије Хиландарац, Живот Светога Саве, изд. *Ђ. Даничић*, прир. *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973 [Teodosije Hilandarac, Život Svetoga Save, izd. *Đ. Daničić*, prir. *Đ. Trifunović*, Beograd 1973].
- Хиландарска оснивачка повеља, прир. *Ђ. Трифуновић, В. Бјелојрић, И. Брајовић*, Осам векова Студенице, ур. епископ *жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић*, Београд 1986, 49–60 [Hilandarska osnivačka povelja, prir. *Đ. Trifunović, V. Bjelogrić, I. Brajović*, Osam vekova Studenice, ur. episkop *Stefan, A. Jevtić, D. Kašić*, Beograd 1986, 49–60].
- Этимологический словарь славянских языков, X, прир. *О. Н. Трубачев и др.*, Москва 1983 [Etimološki slovar slavjanskih jezikov, X, prir. *O. N. Trubačev i dr.*, Moskva 1983].

Литература – Secondary works

- Althoff G.*, (Royal) Favor. A Central concept in Early medieval Hierarchical Relations, Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations, ed. *B. Jussen*, Philadelphia 2000.
- Ančić M.*, Na rubu Zapada (Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne), Zagreb 2001.
- Barron W. R. J.*, The penalties for treason in the medieval life and literature, *Journal for Medieval History* 7 (1981) 187–202.
- Bellamy J. G.*, The law of treason in the England in the later middle ages, Cambridge 1970.
- Bloch M.*, Feudalno društvo, Zagreb 2001.
- Érszegi G., Solymosi L.*, Az Árpádok királysága, 1000–1301, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Laing G.*, Bound by Words: Oath taking and Oath breaking in Medieval Iceland and Anglo-Saxon England, Western Michigan University 2014.
- Solovjev A.*, Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu, *Godišnjak* 5 (1953) 1–103.
- Анђионових М.*, Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. *Т. Живковић*, Београд 2003, 107–114 [Antonović M., Povelja Radoslava i manastir Sv. Mihaila na Prvelaci, Kralj Vladislav i Srbija XIII veka, ur. *T. Živković*, Beograd 2003, 107–114].
- Блајојевић М.*, Закон светога Симеона и светога Саве, Сава Немањић–Свети Сава: Историја и предање, ур. *В. Ђурић*, Београд 129–166 [Blagojević M., Zakon svetoga Simeona i svetoga Save, Sava Nemanjić– Sveti Sava Istorija i predanje, ur. *V. Đurić*, Beograd 1979, 129–166].
- Бубало Ђ.*, Време Душановог законика, *Slovene* (2015/2) 119–146 [Bubalo Đ., Vreme Dušanovog zakonika, , Slovene (2015/2) 119–146].
- Бубало Ђ.*, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?, *ЗРВИ* 46 (2009) 201–229 [Bubalo Đ., Da li su kralj Stefan Prvovenčani i Radoslav bili savladari?, *ZRVI* 46 (2009) 201–229].
- Бубало Ђ.*, Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу Хиландару?, *ССА* 9 (2010) 233–241 [Bubalo Đ. Kada je veliki župan Stefan nemanjić izdao povelju manastiru Hilandar?, *SSA* 9 (2010) 233–241].
- Бубало Ђ.*, Територијална компонента краљевске титуле Немањића, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, ур. *С. Пиривацрић, Љ. Максимовић*, Београд 2019, 245–290 [Bubalo Đ., Teritorijalna komponenta kraljevske titule Nemanjića, Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića, ur. *S. Privacrić, Lj. Maksimović*, Beograd 2019, 245–290].
- Бубало Ђ.*, Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, ур. *Б. Тођић*, Беране–Београд 2011, 79–92 [Bubalo Đ., Titule Vukana Nemanjića i tradicija dukljanskog kraljevstva, Đurđevi Stupovi i Budimljanska eparhija, ur. *B. Tođić*, Berane–Beograd 2011, 79–92].

- Динић М.*, Три повеље из исписа Ивана Лучића, Зборник Филозофског факултета 3 (1955) 69–94 [*Dinić M.*, Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića, Zbrornik Filozofskog fakulteta 3 (1955) 69–94].
- Живојиновић М.*, Велики жупан Стефан Немањић – метох у Хвосну, Стефан Првовенчани и његово доба, Београд 2020, 83–98 [*Živojinović M.*, Veliki župan Stefan Nemanjić– metoh u Hvosnu, Stefan Prvovenčani i njegovo doba, Beograd 2020, 83–98].
- Живојиновић М.*, Историја Хиландара I (од оснивања манастира 1198. до 1335. г.) Београд 1998 [*Živojinović M.*, Istorija Hilandara I (od osnivanja manastira 1198. do 1335. g) Beograd 1998].
- Зарковић Б.*, Хотачка метохија, Београд 2002 [*Zarković B.*, Hotačka metohija, Beograd 2002].
- Ивановић М.*, „Заборањени” ктитори у средњовековној Србији, Иницијал 6 (2018) 47–72 [*Ivanović M.*, „Zaboravljeni ktitori u srednjovekovnoj Srbiji, Inicijal 6 (2018) 47–72].
- Ивановић М.*, Краљевство и друштвена елита у земљама Немањића, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, ур. С. *Пиривајрић, Љ. Максимовић*, Београд 2019, 451–502 [*Ivanović M.*, Kraljevstvo i društvena elita u zemljama Nemanjića, Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića, ur. S. *Privratnić, Lj. Maksimović*, Beograd 2019, 451–502].
- Историја српског народа, I, ур. С. *Ђурковић*, Београд 1981 [Istorija srpskog naroda, ur. S. *Ćirković*, Beograd 1981].
- Историја Црне Горе II/1, Титоград 1970 [Istroja Crne Gore II/1, Titograd 1970].
- Ковачевић Љ.*, Запон хумског кнеза Петра, Старинар 1 (1884) 110–118 [*Kovačević Lj.*, Zapon humskog kneza Petra Starinar 1 (1884) 110–118].
- Комајина И.*, Rex Serviae у угарској краљевској титули од 1202. до 1402. године, Ниш и Византија 16 (2018) 51–66 [*Komatina I.*, Rex Serviae u ugarskoj kraljevskoj tituli od 1202. do 1402. godine, Niš i Vizantija 16 (2018) 51–66].
- Комајина И.*, Велико краљевство од прва: Крунисање Стефана Немањића и „традиција Дукљанског краљевства”, ИЧ 65 (2016) 15–34 [*Komatina I.*, Veliko kraljevstvo od prva: krunisanje Stefana Nemanjića i „tradicija Dukljanskog kraljevstva”, ИЧ 65 (2016) 15–34].
- Комајина И.*, И обнови своју дедовину и боље је утврди: Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности, Стефан Првовенчани и његово доба, ур. И. Коматина, Београд 2020, 37–61 [*Komatina I.*, I obnovi svoju dedovinu i bolje је utvrdi – Stefan Nemanja i Stefan Prvovenčani i uobličavanje srpske državnosti, Stefan Prvovenčani i njegovo doba, ur. I. *Komatina*, Beograd 2020, 37–61].
- Комајина И.*, Историјска подлога чуда Светог Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног, ЗРВИ 52 (2015) 111–134 [*Komatina I.*, Istorijaska podloga čuda Svetog Simeona u Žitiju Simeonovom od Stefana Prvovenčanog, ZRVI 52 (2015) 111–134].
- Комајина И.*, Папска политичка теорија и практична политика: краљевство код Јужних Словена до краја XII века, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, ур. Љ. *Максимовић, С. Пиривајрић*, Београд 2019, 31–50 [*Komatina I.*, Papska politička teorija i praktična politika: kraljevstvo kod Južnih Slovena do kraja XII veka, Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića, ur. S. *Privratnić, Lj. Maksimović*, Beograd 2019, 31–50].
- Комајина И.*, Црква и држава у српским земљама од XI до XIII, Београд 2016 [*Komatina I.*, Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka, Beograd 2016].
- Комајина П.*, „А од Арбанаса Пилот”. Почети политичке историје Албанаца, Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви, Зборник радова, ур. М. *Рађујко*, Београд– Беране 2016, 259–267 [*Komatina P.*, „A od Arbanasa Pilot”. Počeci političke istorije Albanaca, Stefan Nemanja – Prepodobni Simeon Mirotočivi, Zbornik radova, ur. M. *Radujko*, Beograd – Berane 2016, 259–267].
- Комајина П.*, Област Вагенигија и епископија Св. Климента, ЗРВИ 53 (2016) 83–100 [*Komatina P.*, Oblast Vagenitiija i episkopija Sv. Klimenta, ZRVI 53 (2016) 83–100].
- Кос М.*, Дубровачко-српски уговори до средине XIII века, Београд 1927 [*Kos M.*, Dubrovačko-srpski ugovori do sredine XIII veka, Beograd 1927].
- Лексикон српског средњег века, прир. Р. *Михаљчић, С. Ђурковић*, Београд 1997 [Leksikon srpskog srednjeg veka, priir. R. *Mihaljević, S. Ćirković*, Beograd 1997].

- Љубинковић Р., Хумско епархиско властелинство и црква светог Петра у Бијелом Пољу, Старинар н.с. 9–10 (1959) 97–124 [Ljubinković R., Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva svetog Petra u Bijelom Polju, Starinar n.s. 9–10 (1959) 97–124].
- Максимовић Љ., О години преноса Немањиних моштију у Србију, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–444 [Maksimović Lj., O godini prenosa Nemanjinih moštiju u Srbiju, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 437–444].
- Маринковић Р., Историја настанка Живота господина Симеона од светог Саве, Сава Немањић–Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 201–213 [Marinković R., Istorija nastanka Života gospodina Simeona od svetoga Save, Sava Nemanjić–Sveti Sava. Istorija i predanje, ur. V. Đurić, Beograd 1979].
- Марковић В., Ктитори, њихове дужности и права, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 5 (1925) 100–125 [Marković V., Ktitori, njihove dužnosti i prava, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 5 (1925) 100–125].
- Миљковић Б., Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд 2008 [Miljković B., Žitija Svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008].
- Мишић С., Хумска земља у средњем веку, Београд 1996 [Mišić S., Humska zemlja u srednjem веку, Beograd 1996].
- Пиривајрић С., Грчки цар Алексије у првим житијима Светог Симеона Немање, ЗРВИ 53 (2016) 161–178 [Pirivatrić S., Grčki car Aleksije u prvim žitijima Svetog Simeona Nemanje, ZRVI 53 (2016) 161–178].
- Појовић Д., Гроб светог Симеона у Студеници, Осам векова Студенице, ур. ејпископ Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986, 155–166 [Popović D., Grob svetog Simeona u Studenici, Osam vekova Studenice, ur. episkop Stefan, A. Jevtić, D. Kašić, Beograd 1986, 155–166].
- Порчић Н., Прилог историографским портретима хумског кнеза Мирослава и његових потомака, Споменаца др Тибора Живковића, Београд 2016, 203–220 [Porčić N., Prilog istoriografskim portretima humskog kneza Miroslava i njegovih potomaka, Spomenica dr Tibora Živkovića, Beograd 2016, 203–220].
- Станојевић С., Догађаји из 1253. и 1254. године, Глас СКА 164 (1935) 191–198 [Stanojević S., Događaji iz 1253. i 1254. godine, GLAS SKA 164 (1935) 191–198].
- Станојевић С., Студије о српској дипломатици, I, Београд 1928 [Stanojević S., Studije o srpskoj diplomatiji, I, Beograd 1928].
- Станојевић С., Хронологија борбе између Стевана и Вукана, Глас СКА 153 (1933) 93–101 [Stanojević S., Hronologija borbe između Stevana i Vukana, Glas SKA 153 (1933) 93–101].
- Томовић Г., Из историје средњег Полимља од VII до XVII века, Манастир Светог Николе у Подврху 1606–2006, Београд 2006, 23–57 [Tomović G., Iz istorije srednjeg Polimlja od VII do XVII века, Manastir Svetog Nikole u Podvrhu 1606–2006, Beograd 2016, 23–57].
- Трифуновић Ђ., О настанку списка светог Саве у светлости неких агиолошких појединости, Богословље 31/1 (1987) 65–70 [Trifunović Đ., O nastanku spisa svetoga Save u svetlosti nekih agioloških pojediniosti, Bogoslovlje 31/1 (1987) 65–70].
- Троицки С., Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији, Глас СКА 168 (1935) 79–133 [Troicki S., Ktitorsko pravo u Vizantiji i Nemanjičkoj Srbiji, Glas SKA 168 (1935) 79–133].
- Ђирковић С., Студеничка повеља и студеничко властелинство, ЗФФБ 12–1 (1974) 311–319 [Čirković S., Studenička povelja i studeničko vlastelinstvo ZFFB 12–1 (1974) 311–319].
- Ђирковић С., Хиландарски метох у Зети, Хиландарски зборник 10 (1998) 145–152 [Čirković S., Hilandarski metoh u Zeti, Hilandarski zbornik 10 (1998) 145–152].
- Ђоровић В., Питања о хронологији у делима Светог Саве, Годишњица Николе Чупића 49 (1940) 1–68 [Đorović V., Pitanja o hronologiji u delima Svetog Save, Godišnjica Nikole Čupića 49 (1940) 1–68].
- Ђук Р., Србија и Венеција у XIII и XIV веку, Београд 1986 [Đuk R., Srbija i Venecija u XIII i XIV веку, Beograd 1986].

- Шакоџа М., Новооткривени натпис из Студенице, Саопштења 8 (1969) 87–91 [Šakota M., Novootkriveni natpis iz Studenice, Saopštenja 8 (1969) 87–91].
- Шаркић С., Утицај византијског права на средњовековно српско право, Slověne (2015/2) 106–118 [Šarkić S., Uticaj vizantijskog prava na srednjovekovno srpsko pravo, Slověne (2015/2) 106–118].
- Шпагијећ И., Алгоритија раја код Светог Саве и Стефана Првовенчаног, Періболос, I, Београд 2015, 113–126 [Špađiđer I., Alegorija raja kod Svetog Save i Stefana Prvovenčanog, Peribolos I, Beograd 2015, 113–126].

Ivana Komatina

The Institute of History, Belgrade

ivana.komatina@iib.ac.rs

SOME EXAMPLES OF TREASON IN THE 13TH-CENTURY SERBIA

Medieval society is based on the relations of rulers and vassals in respect to the land and the peasantry subordinated to them. Fealty was secured through a pledge of allegiance (oath), thus creating an extensive network of individuals who were connected to it. The oath or pledge of fealty undoubtedly represented an important concept on which the medieval society rested, and precisely because of that, its violation and non-fulfillment, or the betrayal of the given word, were considered the greatest offense, and especially the betrayal of the ruler, the ruler's inviolability, i.e., the treason of the state. In Serbian medieval sources, the oath is most often marked with the expression of faith – *їрава вера* (true faith), *добра вера* (good faith), while *невера* (infidelity) is equivalent to treason. The Serbian medieval written law does not record provisions concerning treason and the punishment it entailed up to the 14th century, which does not mean that there was no such offense. On the contrary, it seems that the very fact that it was not written down for a long time testifies that the social stratum bound by the oath to its suzerain knew exactly what would happen if the given oath were to be violated. Based on the preserved sources, the paper identifies some examples of treason in Serbia in the 13th century and describes the possible punishments that this crime would have entailed.

In Serbian medieval hagiographies, primarily in the works of Stefan the First-Crowned, Domentijan and Teodosije, we encounter a description of the conflict between the grand župan Stefan, the heir to the Serbian throne, and his elder brother Vukan. However, despite the fact that Vukan violated the oath of allegiance and fought against Stefan, based on the preserved sources, it seems that he did not suffer a heavier punishment but was probably shown *милосїи* (mercy). In the hagiographies, the emphasis is on reconciling the quarreling brothers with the help of the relics of their father St. Symeon, which were translated from Hilandar to Studenica for that reason. However, it seems that this was not the case with Vukan's successor in Dioclea, king George. On July 3, 1208, he pledged an oath of allegiance to the Venetian doge Pietro Ziani, for which reason his uncle, grand župan Stefan, took Dioclea away from him and finally removed from power the cadet branch of Nemanja's heirs. He

also took away all of George's property, some of which he then donated to the Hilandar Monastery. Based on the time of George's transgression and the analysis of other similar instances, the paper concludes that Stefan's Hilandar Charter was issued on September 29, 1209, at the earliest. However, Stefan's centralization of power seems to have been gradual. In the Principality of Hum, the descendants of grand prince Miroslav, the brother of Stefan Nemanja, were loyal to the Serbian grand župan and later king Stefan. However, already during the reign of king Stefan Uroš I, a violation of the oath to the mentioned king was recorded by the descendants of Miroslav. Namely, the župan of Hum, Radoslav, in a document dated May 22, 1254, points out that he is a „faithful liegeman“ of the Hungarian king, meaning that the Serbian king Uroš I was no longer his suzerain, and then confirms the alliance with the Republic of Ragusa and the Bulgarian emperor Michael Asen against king Uroš I. The Serbian king punished Radoslav most severely for this treason. He put the land of Hum under his direct rule, and the question is whether Radoslav remained alive since there is no trace of him in the subsequent sources. The history of the Bishopric of Hum also testifies that Radoslav was severely punished for his betrayal by the same king.